

Eerder gepubliceerd in het Heraldisch Tijdschrift 8 (2002): 1-12. Het artikel is gebaseerd op een lezing, die ik over dit onderwerp voor de leden van de NGV-afd. Heraldiek te Weesp op 3 maart 2001 heb gegeven.

Sleutelwoorden: streekwapen, heraldisch-geografische kaart, leemtewapen, hiaatwapen, ontstaan

Streekwapens

De eerste heraldisch-geografische kaart van Nederland *

A.C. ZEVEN

Een overzicht wordt gegeven van de 44 wapens, die tenminste éénmaal als streekwapen in Nederland worden vermeld. Dit overzicht diende om de eerste heraldisch-geografische kaart van Nederland samen te stellen.

Vervolgstudies moeten aantonen of de gemelde 44 wapens inderdaad streekwapens genoemd mogen worden.

Streekwapens

Wat is een streekwapen? Kits Nieuwenkamp (1961) spreekt liever over streekfiguren, die hij definieert als 'figuren die overwegend in een bepaalde streek voorkomen en voor die streek kenmerkend zijn. Zij verschillen in aantallen, plaatsing, kleurwisseling, enz.'. Deze definitie geeft niet aan wanneer een figuur 'overwegend' voorkomt, hoe groot 'een bepaalde streek' is en wat met enz. bedoeld wordt. Andere auteurs zoals De

Boo in zijn boek Heraldiek van 1967 en Pama in zijn Encyclopedie van 1969 definiëren de streekwapens niet; ze verklaren hun ontstaan.

We kunnen ook over een streekwapen spreken wanneer wij verspreiding van het hermelijnstaartje, de leeuw, de adelaar, de griffioen en het kruis binnen Europa bekijken. Zie voor voorbeelden bij Pastoureaux (1993). Binnen Nederland komen we de leeuw als streekwapenstuk tegen (van der Laars, 1913). Mijn voorkeur gaat uit naar relatief klein gebied. De grootte kan variëren van een gebied dat Oost-Friesland, de Ommelanden en Friesland omvat en een klein gebied zoals de noordwestelijke Veluwe.

Ook in andere landen komen streekwapens voor. Enige voorbeelden: Gruber (1965) verwijst naar Hauptmann (1900) die 10 wapengroepen in het Rijnland in Duitsland identificeerde. Dit aantal werd

* Dit artikel is gebaseerd op een lezing gehouden voor de NGV-afdeling Heraldiek te Weesp op 3 maart 2001. Deze lezing werd toegelicht met de eerste heraldisch-geografische kaart van Nederland. Ook gepubliceerd in *Veluwse Geslachten* 26 (2001). Met toestemming overgenomen.

met vier door Gruber uitgebreid. Goole schrijft over streekwapens in Vlaanderen en in de jaargang van 1968 van het Heraldisk Tidsskrift wordt ook over streekwapens geschreven. Pastoureau (1993) heeft voor West- en Centraal-Europa de geografische verspreiding van enkele wapenfiguren aangegeven. Zijn studie is gebaseerd op 125000 middeleeuwse wapenafbeeldingen en zegelafdrukken. Ik heb niet kunnen ontdekken of hij duplicaten en triplicaten heeft verwijderd. We zullen ons tot het huidige Nederland beperken.

In 1886 schrijft Kremer (1886) over 'gelijke wapenfiguren'. Een tiental jaren later worden ze beschreven 'hoezeer het een of ander wapenfiguur aan deze of geene streek eigen is' (R., 1898). De Raadt (1898) omschrijft ze, maar geeft geen vakterm.

Het is mij onbekend wie voor het eerst de term streekwapen heeft gebruikt. De Roever (1886) noemt ze landschapwapens.

Ik vond de vakterm streekwapens voor het eerst toegepast en onafhankelijk van elkaar, door de Groot en Pama, beiden in 1933. De Groot (1933) schrijft: 'Zou dus dat alles slechts wijzen op wapens die in eene zelfde streek inheemsch waren, alzoo op streekwapens en streeknamen.' Het lijkt erop of hier de term streekwapen voor het eerst wordt gebruikt. In hetzelfde jaar noemt Pama (1933) de term streekwapen in de titel van zijn artikel. Daarna zal een geleidelijke introductie van deze term hebben plaats gevonden. Zo gebruikt Gonggrijp (1943) de term nog niet, ondanks dat hij wel over 'soortgelijke' wapens schrijft. Muschart gebruikt de term in een artikel van 1951 niet. Hij doet dit voor het eerst in een artikel van 1954. Het lijkt het erop dat hij dan het doet voorkomen of hij een nieuwe term heeft bedacht. Hij schrijft dan: 'dergelijke voorwerpen [dwz. wapenfiguren, ACZ] zijn dus als 't ware aan een bepaalde streek van ons land verbonden en men zou dus kunnen spreken van Streekwapens.' Maar dan is de

term al zeker 21 jaar in gebruik.

Het schijnt dat de term streekwapen in 1933 of iets eerder is ontstaan. Misschien heeft iemand tijdens een discussie het woord gebruikt en is men het daarna steeds meer gaan gebruiken, zodat het een gewoon woord is geworden. Raadpleging van meer literatuur kan mogelijk een betere benadering geven.

Terminologie in vreemde talen

Welke term gebruiken heraldici in het Engels, Frans en Duits? In de folder voor het XIIth International Colloquium on Heraldry in Groningen in september 2001 wordt streekwapen in het Engels regional heraldry, in het Frans l'héraldique régionale en in het Duits Regionalheraldik genoemd. Voor het Duits wordt de term Wappengruppe al in 1900 werd gebruikt (Hauptmann, 1900; Gruber, 1965). In het Engels zouden we ook aan regional clusters of charges kunnen denken.

Wanneer auteurs percentages van voorkomen noemen wordt meestal niet vermeld om hoeveel wapens het gaat. 50% van totaal 2 wapens is iets heel anders dan 50% van 100 wapens. Binnen Nederland zijn Muschart, Schutte en Alma uitzonderingen.

Leemte- of hiaatwapen(stukken)

Ik kan mij voorstellen dat er naast streekwapenstukken ook wapenstukken zijn die in bepaalde gebieden relatief weinig of in het geheel niet voorkomen. Hoe heet iets dergelijks? Leemte- of hiaatwapenstukken (Zeven, 2001)? Zo vermeldt Gonggrijp (1943) van een aantal wapenfiguren dat die zelden in Friese wapens voorkomen. Nagegaan dient te worden of hun zeldzaamheid tot Friesland beperkt is of dat dit ook voor aanpalende gebieden geldt.

Ontstaan van streekwapens

Voor het ontstaan van wat we nu streekwapens noemen worden meer dan een

eeuw geleden al drie factoren genoemd door Ter Gouw (zie de Roever, 1886), De Raadt (1898) en Hauptmann (1900). Pastoureau (1993) geeft nog een vierde van mogelijke ontstaansgronden:

1. afstamming,
2. relatie heer en dienstman/leenheer en leenmannen, en dan in een bepaalde streek,
3. voorliefde (voorkeur, ACZ) van meestal onverwante geslachten in dezelfde streek,
4. voorkeur van een zegelsnijder in dezelfde stad of dorp.

Afstamming

Van factor 1 geven we beneden een voorbeeld waarbij raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt een relatie legt tussen het geslacht Van Weede en het geslacht van Amersfoort/van Stoutenburg. Beide geslachten voeren zes lelies in de rangschikking 3, 2 en 1. Hij deed dit in 1618 in zijn Remonstrantie (Bemmel, 1760, zie De Gou, 1983), gericht aan de Staten van Holland en West-Friesland. De moeder van Johan was een Van Weede, maar dan van onwettige geboorte. Ook andere geslachten in de omgeving van Amersfoort voeren de zes lelies in hun wapen, waardoor dit wapen in Amersfoort en omgeving een streekwapen is. Van Oldenbarnevelt zal deze opmerking hebben gemaakt om aan te geven dat zijn moeder tot het Amersfoortse geslacht van Weede behoorde en dat zij dus afstamde van de Heren van Amersfoort. Hij zal hiermee zijn maatschappelijk niveau hebben opgevijseld. Hier zien wij een verklaring van het ontstaan van een streekwapen.

Hijzelf behoorde tot de Amersfoortse tak van de Veluwse familie Van Oldenbarnevelt; een familie met een ander streekwapenfiguur, namelijk het ankerkruis.

Heer en dienstman

Het meest wordt factor 2 aangehaald: leenmannen van een leenheer droegen al-

len op hun schild en helm het teken van die leenheer. Later werden deze tekens erfelijke familiewapens en ter onderscheid van die van hun leenheer en onderling werden kleurveranderingen of kleine wijzigingen aangebracht of wapenfiguren of een schildhoofd toegevoegd.

Muschart (1961) haalt het handschrift *Carmen de Bello Siculo Pietro da Ebula* uit 1196 aan waarin drie contingenten ridders zijn afgebeeld. De eerste is een contingent Boheemse ridders, die gekenmerkt worden door een schild en helm groen beladen met een witte schuinbalk. De tweede afbeelding betreft een contingent Keulse ridders met groene helmen en schilden. Een derde contingent, zonder nadere aanduiding van de streek van herkomst, heeft een zwart kruisje op de ongeschilde helm. Muschart haalt dan aan dat dergelijke streekgebonden herkenningstekens naderhand erfelijke familiewapens, d.w.z. streekwapens werden. Maar helaas gaat hij daar niet nader op in door aan te geven welke van oorsprong Boheemse families een groen schild beladen met een zilveren schuinbalk, of welke Keulse families een effen groen schild hebben.

Een ander voorbeeld betreft hermelijn in wapens in Vlaanderen. Het verhaal wilde dat Vlamingen die in de Bretonse erfopvolgingsstrijd in 1364 hadden gevochten, het recht hadden gekregen hermelijn in hun wapen te voeren. Donche (2000a, 2000b) toonde echter aan dat dit niet correct is. Hij stelde vast dat niet alle Vlamingen, die mee streden, hermelijn in hun wapen voerden, en dat niet alle Vlamingen met hermelijn in hun wapen bij deze strijd betrokken waren.

Voor Nederland geldt als voorbeeld het rad of wiel van de Heren van Heusden dat in vele wapens van families uit dat Land terug te vinden is (Beelaerts van Blokland, 1933). Dacht men wellicht vroeger dat dergelijke families verwant moesten zijn, later is men daarvan teruggekomen.

De families kunnen verwant zijn, maar het hoeft niet.

Over het ankerkruis zegt Prins (1985): 'een typisch West-Veluws streekwapen, dat samenhangt met de grondheerschappij van de abdij van Paderborn'. En 'zij wilden zich als groep onderscheiden', terwijl andere families de lelie als groepsteken voerden (A.H.J. Prins, pers. meded., zie Zeven, 1997).

Voorkeur

Ter Gouw (zie de Roever, 1886) en De Raadt (1897) beschrijven de voorkeur van families in de 12e en 13e eeuw, wonende in een bepaalde streek, voor een zelfde wapenfiguur. Ter Gouw wijst hierbij op grotere gebieden, dan die wij beogen. De Raadt gaat dan verder door te zeggen dat die voorliefde dan de wapenfiguur van de landsheer gold. De Roever (1886) en Beelaerts van Blokland (1908) vullen dit aan door te wijzen op het feit dat verwante families sterk verschillende wapens konden voeren.

Het zal heel moeilijk zijn om aan te tonen, dat de clustering van een wapenstuk in een bepaalde streek niet door de voorkeur van de bewoners, maar door de voorkeur van de zegelsnijder is veroorzaakt.

Onderzoek

Uiteraard was en is het onderzoek naar streekwapens afhankelijk van de beschikbaarheid van veel bewaard gebleven wapens, zegels en zegelstempels. Zo werden de 'zegeldrukkers', d.w.z. de zegelstempels van aftredende of overleden schepenen van 's-Hertogenbosch ten stadhuize behouden, waar ze bewaard bleven (de Roever, 1886). Een dergelijke collectie kan gemakkelijk bestudeerd worden, hetgeen meer dan 100 jaar geleden al plaats vond. De Raadt adviseerde om een groot aantal zegels en wapens te verzamelen en deze per streek te groeperen.

Het meeste materiaal in Nederland is door R.T. Muschart verzameld. Hij had in 1915

al 20000-25000 zegels en wapens beschreven. Hij was toen bezig zijn collectie beschrijvingen over te schrijven en per wapenstuk te sorteren. 'U begrijpt dat het schrijven eenigen tijd neemt', zegt hij (Zeven, 2000). Wanneer zijn collectie in 1955 naar het Centraal Bureau voor Genealogie gaat dan wordt deze op zo'n 150000 fiches geschat. Een overzicht van de archieven en de geraadpleegde archiefdelen wordt door van Drie en van der Steur (2000) gegeven. Men bedenke hierbij dat in een archiefdeel betreffende bijvoorbeeld Wageningen, zegels van buiten het gebied (kunnen) voorkomen.

Onderzoeksresultaten van voor 1900

Gegevens over streekwapens dateren al van voor 1900. Misschien is De Roever in 1873, die het eerst op het verschijnsel wees in zijn artikel over wat hij noemt de 'molenijzersche familien in Peelland'. Het was voor hem ondoenlijk om de verwantschap, indien aanwezig, aan te tonen. Hij bestrijdt de mening van eerdere auteurs als Grammaye (Peelandia) en Christijn (zie beneden) dat de 'Graven van Peelland' met als wapen de drie molenijzers de voorouders van alle 'molenijzersche' geslachten zouden zijn. Hij houdt het erop dat de families wellicht leenmannen van deze 'Graven' waren. Maar deze 'Graven' hebben niet bestaan.

Kremer en opnieuw de Roever, beiden in 1886, rapporteren over streekwapens. Kremer verwijst naar een ander door hem geschreven, helaas ongedateerd, artikel. Kremer vermoedde het molenijzer als streekwapen in Noord-Brabant, en een speerpunt in de Gelderse Kempen. Waar liggen die?

De Roever (1886) en Schutte (1978) concluderen dat er drie mogelijkheden zijn voor het ontstaan van de streekfiguur het molenijzer in de Meierij van Den Bosch:

a. zij, die hun afstamming afleiden van het geslacht De Roover, later burggraven van Montfoort. Zij behoren tot één familie, familiegroep of magental, b. zij, voor wie

deze wapenfiguur in verband met de familienaam gebracht kan worden (Mulder en soortgelijke familienamen), en c. de overige, op wie eigenlijk alleen maar de term streekwapen, maar dan in engere zin, van toepassing is (o.a. de oorspronkelijke naam De Roover).

De Roever (1886) verwijst hierbij naar 'De Nederlandsche Herauld ofte tractaet van wapenen en politycken adel', door de Rouck uit 1645, 'Jurisprudentie Heroïca', door Christijn, en naar Baron van Heeckeren, J. B. Rietstap en A.A. Vorsterman van Oyen in de Heraldieke Bibliotheek. Verder geeft hij aan dat men elkaar teveel overschrijft en dat het beter is archiefonderzoek te doen.

In 1898 vraagt L.R. de lezers van de Wapenheraut om toezending van wapens, zodat een z.g. heraldisch-geografische kaart van Nederland gemaakt kan worden. Hij herhaalt nog twee keer zijn oproep, waarna het stil wordt. Zijn bedoeling was om een kaart van Nederland te maken, waarop hij de wapens of de wapenfiguren zou aanbrengen. Men kan dan op een overzichtelijke wijze de gebieden met een streekwapen beschouwen.

Toentertijd kende men de volgende streekwapens: de halve adelaar in Friesland, de lelie in Groningen, de schapenschaar in de Betuwe (Buddingh', 1872), het molenijzer in Peelland, en het slangenkopkruis in Limburg.

Het plan was dat de Wapenheraut deze kaart zou publiceren. Dit is niet gebeurd. Wellicht kreeg de initiatiefnemer te weinig respons. Met dit negatieve resultaat gaan we over naar 1900 en later.

Onderzoeksresultaten van na 1900

Beelaerts van Blokland vond in 1908, naast de reeds vermelde molenijzers, voor de Meierij van Den Bosch de volgende streekfiguren: de drie drielingbalken, het vierblad, de stuik, gruit- of hopmand, en een koek beladen met een hermelijnstaartje.

In feite beschreef hij de stuik als een heiblok, maar Smit (1962) corrigeerde dit tot een gruit- of hopmand.

De stilte van zo'n 18 jaar wordt door Muschart verbroken, die in 1926 en 1927 vier artikelen over streekwapens publiceerde. We vatten samen: het stappend paard in Haarlem e.o., het molenrad in Haarlem en Alkmaar e.o., en de halve leeuw al of niet vergezeld van andere figuren, begrensd ten oosten door de lijn Arnhem-Nijmegen en ten westen door de lijn Gouda-Oudewater-Montfoort (Muschart, 1926a, 1926b). Muschart (1926b) vond dat de halve leeuw in tenminste 57 (38%) van de 147 families als wapenfiguur in dit gebied voorkwam. Daarnaast vond hij tot zijn verbazing in dit gebied drie wapens met alleen de onderste helft van de leeuw. (Muschart noemt ook in hetzelfde artikel het aantal van 67).

In Zeeland vindt Muschart als streekwapen het zwaard met de punt omhoog en de gesp (Muschart, 1927a). Hij geeft nog aan dat, aangezien in 1282 de Zeeuw Nicolaas van Cats van de Hollandse graven Willem II en Floris V de steden Gouda en Schoonhoven kreeg, het zwaard van de stad Gouda misschien uit Van Cats wapen is gekomen. Muschart vervolgt met twee volgende dwarsbalken, eveneens in Zeeuwse wapens. 24 van de 49 wapens met deze figuur zijn van Zeeuwse families (Muschart, 1927b).

Reeds is boven het rad of wiel in het Land van Heusden genoemd. Beelaerts van Blokland (1933) voegt nog toe wapens met drie palen.

Muschart is uiteraard niet meer te stuiten nu hij zoveel wapens en zegels op figuur heeft gerangschikt. In 1933 vermeldt hij dat in Zutphen en omgeving het ankerkruis een streekwapen is en dat hij vermoedt dat de ankerkruis-voerende families deze figuur aan het Zutphense stadswapen ontleend hebben. Dit kan, want in de stadsrekeningen van deze stad voor 1445/1446 staat vermeld, dat de Magistraat 60 'teiken'

wit laken met 'roeden crucen' (rode kruizen) besteld (Wartena, 1977; Schimmelpenninck van der Oije, 1982). Dit stevige doek (?tijk) zal tot vaantjes worden gemaakt, voor de burgers, die voor de Graaf van Zutphen, tevens Hertog van Gelre in dat jaar optrekken tegen de Hertog van Gulick. Thuisgekomen zullen zij het vaantje bewaard hebben en het wapenstuk, het ankerkruis, tot hun wapenstuk hebben gemaakt. In 1947 volgt de schelp in Zeeland (Muschart, 1947, 1954). Is dit een voorbeeld van voorkeur? Tot slot, Van Dam van Hekendorp (1926) identificeerde de haan en het kruis in Den Duffel.

Een heraldisch-geografische kaart van Nederland

Wanneer men streekwapens wil indelen, dan kan men dat doen volgens het wapenstuk, de streek of de schilddeling**. Kits Nieuwenkamp (1961) gaf een overzicht per wapenfiguur. Deze indeling met talloze aanvullingen (zie bijlage), heb ik ook gebruikt om de eerste heraldisch-geografische kaart van Nederland (zie kaart) te maken. De basisgegevens worden in de bijlage aan dit artikel vermeld. Een andere indeling is die per provincie, zoals deze door Schutte (1978) werd uitgevoerd. Provinciegrens overschrijdende wapenfiguren vormen dan een probleem.

Verder onderzoek

Het aantal in bijlage 1 vermelde streekwapens lijkt erg groot. Daarom dient nagegaan te worden welke wel en welke niet recht op het predikaat streekfiguur of -wapen hebben. Schutte (1978) geeft enkele voorstellen en resultaten. Hij beperkte zijn onderzoek echter tot de frequentie van voorkomen van schilddelingen in drie gebieden. Schilddelingen vallen buiten dit artikel. Hij stelde verder voor wapens per streek per periode van tien jaar te groepe-

ren om verschuivingen in frequenties, derhalve modeverschijnselen, vast te stellen. Wanneer binnen een geslacht een wapenverandering optreedt, dan kan dit een doelbewuste keuze geweest zijn, maar het wapen kan ook van de moederskant afkomstig zijn, of de persoon in kwestie kan bijvoorbeeld heer van een bepaald gebied geworden zijn en het wapen van dat gebied als de zijne zijn gaan voeren. Daarnaast kan de kleur onder invloed van licht verschieten, zodat bijvoorbeeld groen blauw wordt.

Kennis over de relatie heer - dienstman moet vergroot worden en nagegaan dient te worden of het algemeen was dat de leenmannen de wapenfiguur van de leenheer overnamen. In den Duffel zijn de haan en het kruis streekfiguren (zie boven). Maar wanneer wij het wapen van Heer Willem van Duffele en dat van een andere Van Duffel in het Armorial de Huldenberg uit het begin van de 15de eeuw bestuderen (van Helmont, 1994) dan komen daar deze figuren niet in voor. Waarschijnlijk horen deze twee personen Van Duffele tot een Belgisch geslacht van die naam en is hun naam van een ander gebied afgeleid.

Hoe groot moet een gebied zijn en hoe hoog het percentage van voorkomen van een wapenfiguur zijn om als streekwapen aangemerkt te worden?

In de 14de eeuw voeren sommige Arnhemse schepenen een sterretje of vijfbladig bloempje in het zegel, terwijl anderen dit wapenfiguurtje niet hebben. Ik hoopte een relatie met één van de twee Arnhemse magentallen (Verkerk, 1992) te vinden. Na een oppervlakkig onderzoek kon ik een dergelijke relatie niet vinden. Mogelijk zijn de sterretjes/bloempjes breuken. Wanneer we kijken naar de geografische

** Groeperingen van wapens naar hun in een bepaalde streek veel voorkomend schildindeling, kleur of helmtaken zullen wij hier niet behandelen.

HERALDISCH-GEOGRAFISCHE KAART
VAN NEDERLAND

copyright Anton C. Zeven
Wageningen, 2001

De eerste heraldisch-geografische kaart van Nederland.

verspreiding van de streekwapens (kaart), dan blijken er in Noord- en Zuid-Holland, Limburg en Overijssel weinig streekwapens voor te komen. Dit kan veroorzaakt zijn door hun werkelijke afwezigheid, maar ook door het feit dat deze gebieden nog onvoldoende onderzocht zijn. Intussen zijn nieuwe gegevens beschikbaar gekomen (zie beneden).

Klaarblijkelijk heeft niemand in de afgelopen 150 jaar de tijd genomen en de moed gehad om aan een onderzoek naar de oorsprong(en) van streekwapens te beginnen. De reden zal zijn dat het vaststellen van mogelijke genealogische relaties tussen middeleeuwse geslachten zeer veel tijd zal vergen, waardoor kennelijk niemand aan dit onderzoek begonnen is. Verder zal het aantal bronnen klein zijn, te klein om tot een uitspraak te komen.

Meer onderzoek en dan vooral in archieven zal gedaan moeten worden. Daarnaast kunnen gepubliceerde collecties (bijv. provincie Groningen, Pathuis, 1977; Kampen, schepen- en schoutenzegels, Schilder, 1974-1981; Veluwe, Zeven, 1997; Zwolle, schepenzegels, Hesselink-Melchior et al., 2000; Noord-Brabant, Hoeben, 2001), facsimile-uitgaven en de wapenboeken op internet geraadpleegd worden.

A.C. Zeven, lezing NGV afd. Heraldiek Weesp 3-3-2001.

LITERATUUR

- R.H. Alma, 2000. De vroegste ontwikkeling van de Groninger heraldiek. Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie 54: 5-45.
- Anon., 1872. Bespreking van De schaar en de schaarmanen, door H. Buddingh', tot opheldering van dit wapenfiguur. Antwerpen, 1872.
- F. Beelaerts van Blokland, 1908. Meyerij-sche heraldiek. Nederlandsche Leeuw 16: 112-116, 162-168.
- F. Beelaerts van Blokland, 1933. Heusden-sche schepenzegels. Nederlandsche Leeuw 51: 231-236.
- J.A. de Boo, 1967. Heraldiek. Bussum. 120p.
- H. Buddingh', 1872. De schaar en de schaarmanen. Antwerpen. 1872. Zie Anon. 1872.
- N.N. van Dam van Hekendorp, 1926. De haan en het kruis als wapenfiguur in en om het land van den Duffel. Nederlandsche Leeuw 44: 221-222.
- P. Donche, 2000a. De hermelijn: een heraldisch wapendier? Heraldicum Disputationes 5: 55-72.
- P. Donche, 2000b. Nog meer Vlaamse strijders ... Heraldicum Disputationes 5: 74-84.
- R. van Drie en A.G. van der Steur, 2000. 'De liefde zij 't beginsel, de orde zij de grondslag en de vooruitgang het doel'. Leven en werk van de heraldicus R.T. Muschart (1873-1955). Jaarboek van het CBG 54: 113-147.
- G.F.E. Gonggrijp, 1943. Friesche eigenerfdenwapens. De wapens der Friesche eigenerfden in verband met hun berechtigd allodiaal erfgoed. Naarden. 108p.
- F. Goole, 1967. Streekwapens. De Vlaamse Stam 3.
- L. de Gou, 1983. De familie Gout in het graafschap Buren, stad en land van Vianen, Utrecht, Alkmaar en 's-Gravenhage. Jaarboek van het CBG: 103-138.
- J. de Groot, 1933. Eene poging tot verderen opbouw van de oudste generaties van het geslacht van Dedem. Nederlandsche Leeuw 51: 177-202.
- O. Gruber, 1965. Wappengruppen. Archivum Heraldicum 29: 2-5.
- N.N. Hauptmann, 1900. Zehn mittelhheinische Wappengruppen. Jahrbuch der K.K. Heraldischen Gesellschaft Adler, Neue Folge, 10. Band. Wenen: 1-46 en 17 Tafeln.
- J. van Helmont, 1994. Armorial de Huldenberg. 71p.

- C.C. Hesselink-Melchior, G. Leussink-Stam en J.K. Pruijm-Reinders. 2000. De Zwolse schepenzegels. Zwolle. 198p.
- A.H. Hoeben, 1991. Brabantse heraldiek in historisch perspectief. Helmond. 127p.
- A.H. Hoeben, 2001. Noord-Brabants wapenrepertorium deel 1. Helmond. 236p.
- C. Hoek, 1984. Het riddermatig geslacht Van der Duyn uit Zevenhuizen. Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie 38: 47-87.
- H.W.M.J. Kits Nieuwenkamp, 1961. Elseviers encyclopedie van de heraldiek. Uitgebreid, rijk geïllustreerd vademecum met verklaring van vele familienamen. Elseviers Encyclopedische Pocketreeks A37. Amsterdam/Brussel. 252p.
- A.J.C. Kremer, 1886. Gelijke wapenfiguren. Algemeen Nederlandsch Familieblad 3: 45-46. Cf. A.J.C. Kremer. 18---. Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde 11: 141
- T. van der Laars, 1913. Wapens, vlaggen en zegels van Nederland. Amsterdam. 175p.
- R.T. Muschart, 1926a. Eenige opmerkingen naar aanleiding van het wapen van het geslacht van Assendelft. Samenvoeging van helmteekens. Het stappende paard en het molenrad als wapenfiguren in de omgeving van Haarlem. Nederlandsche Leeuw 44: 98-103.
- R.T. Muschart, 1926b. De halve leeuw als wapenfiguur in een bepaalde streek. Nederlandsche Leeuw 44: 340-342.
- R.T. Muschart, 1927a. Het zwaard en de gesp als wapenfiguren in Zeeland. Nederlandsche Leeuw 45: 43-45, 89.
- R.T. Muschart, 1937. Wely (van). Nederlandsche Leeuw 55: 263-264.
- R.T. Muschart, 1954. Eenige bijzondere Geldersche familiewapens. Gens Nostra 9: 146-148.
- R.T. Muschart, 1961 (postuum). Een en ander omtrent familiewapens-2. Gens Nostra 16: 61-62.
- R.T. Muschart, 1978 (postuum). Het zogenaamde Châtillon wapen in de Betuwe. Nederlandsche Leeuw 95: 348-350.
- H. Obreen, 1932. Bijdragen tot de kennis der middeleeuwsche geslachten van Holland en Zeeland. Nederlandsche Leeuw 50: 291-300, 322-325.
- C. Pama, 1969. Heraldiek en Genealogie. Utrecht, Prisma 1390. 415p.
- M. Pastoureau, 1993. Traité d'héraldique. 2e herziene en vergrote druk. Picard. 407p.
- A.H.J. Prins, 1985. Het Laat-Middeleeuwse grafregister van Barneveld. Barneveld. 62p.
- L. R., 1898. Heraldisch-geografische kaart van Nederland. Wapenheraut 2: 46. Met herhaalde oproepen in Wapenheraut 2: 220, 1899 en Wapenheraut 3: 4.
- J.-Th. de Raadt, 1898. Sceaux armoriés des Pays-Bas et des pays avoisinants (Belgique, Royaume des Pays-Bas, Luxembourg, Allemagne, France). Recueil historique et héraldique. Brussel. deel 1. 524p en 15 platen.
- Jhr. Th. Rheineck Leyssius, 1932. De afstamming der Heeren van Stryen en Breda uit het Brabantsch-Henegouwsche Huis. Nederlandse Leeuw 50: 67-75.
- Jhr. H.H. Röell, 1950. Bijdrage tot de genealogie Schrassert. Nederlandsche Leeuw 67: 137-140.
- N. de Roever Azn, 1873. De molenijzersche familien en het geslacht de Roover. Heraldieke Bibliotheek 2: 115-125
- A. de Roever Nzn, 1886. Kan de heraldiek verwantschap uitmaken. Algemeen Nederlandsch Familieblad 3: 16-22. Met afb. wapens molenijzers.
- R.C.C. de Savornin Lohman, 1991. Familiewapens op de Veluwe. Veluwse Geslachten 16: 89-96.
- K. Schilder, 1974-1981. Kamper schepen- en schoutenzegels. Kamper Almanak, acht jaargangen. Kampen.
- C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije, 1982. Het wapen van de gemeente Zutphen, p. 159-163 in Gemeentewapens. Jaarboek Achterhoek en Liemers - 1982. 174p.
- O. Schutte, 1978. Streekwapens. Spiegel Historiaal 13: 41-50.
- C.L. Verkerk, 1992. Coulissen van de macht. Hilversum. 758p.
- R. Wartena (red.). De stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/46. dl. 3. Zutphen.
- A.C. Zeven, 1997. Wapenboek 'Vereniging Veluwse Geslachten'. Ver. Veluwse Geslachten, Publikatie 152V. Barneveld, 375p en ongepubliceerde aanvullingen.
- A.C. Zeven, 2000. Muscharts Wapenboek van Amersfoort. Heraldisch Tijdschrift 6: 49-59.
- A.C. Zeven, 2001. Regionally linked charges of coats of arms in two Dutch areas: Gelderse Vallei and NW Veluwe. Lezing gehouden voor het XIIth International Colloquium on

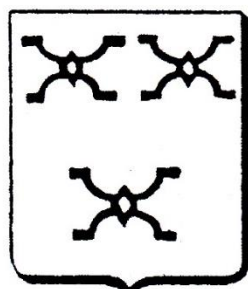
Heraldry in Groningen op 4 september 2001.
In druk.

Bijlage: Streekwapens, zoals die voor Nederland beschreven zijn.

1.a. Zes lelies in de Gelderse Vallei, Amersfoort, Eemvallei (Kits Nieuwenkamp, 1961, de Gou, 1983). Zoals al boven aangegeven, zouden de geslachten met een zes-lemes-wapen afstammen van de Heren van Amersfoort/Stoutenburg.

1.b. Drie of meer lelies op de West-Veluwe. Volgens Muschart zou volgens Muschart (1937, de Savornin Lohman, 1991) als streekwapenstuk voor in de West-Veluwe. Hij vermoedt dat er een samenhang is met het wapen van de Kelnarij van Putten, die drie lelies in zijn zegel voerde.

1.c. De lelie komt volgens Gonggrijp (1943; Kits Nieuwenkamp, 1961; Alma, 2000) in 25% van de Friese wapens met één of meer lelies voor. In Groninger Ommelanden is dit percentage 8 en Roermond e.o. (Schutte, 1978). Gonggrijp (1943) en Alma (2000) noemen de lelie een Mariasymbool.

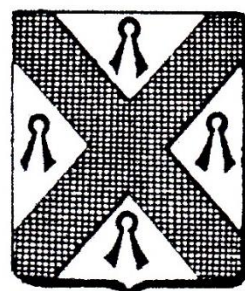
*Vierden (van)
Brab. sept.*

2. Meestal drie molenijzers in Noord-Brabant, de Meierij van Hertogenbosch, Peelland (R., 1898; Beelaerts van Blokland, 1908; Kits Nieuwenkamp, 1961; Schutte, 1978). De families die het voerden zijn in drie groepen te verdelen. Zie verder boven.

*Westra
Friese*

3. De Friese adelaar in Friesland en Groningen (R., 1898; Beelaerts van Blokland, 1908; Gonggrijp, 1943; Alma, 2000). Gonggrijp berekende dat in ruim 50% van de wapens in Friesland, Groningen en Oost-Friesland de Friese adelaar voorkomt.

*Meeckeren (van)
Gueldre*

4. De schapenschaar in de Betuwe (Buddingh', 1872, zie Anon., 1872). En de combinatie schuinkruis en de vier schapenscharen in Gennep (en Batenburg) (Schutte, 1978).

5. Het slangenkruis in Sittard e.o. (R., 1898; Beelaerts van Blokland, 1908).

6. De drie drielingbalken in de Kempen en om 's-Hertogenbosch (Beelaerts van Blokland, 1908). Misschien duidt deze wapenfiguur op een gemeenschappelijk afstamming of gepretendeerde gemeenschappelijke afstamming en niet zozeer op een streekwapen (Schutte, 1978).

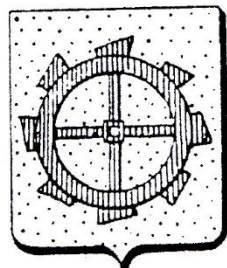
7. Het vierblad in de Meierij van Den Bosch (Beelaerts van Blokland, 1908). Hoeben (1991) vraagt zich af of dit wel een streekwapen is. 'Alleen een vergelij-

kende studie, zeker ook met zegels en wapens na 1300, kan over de aard van de toepassing, de uiterlijke vorm(verschillen) en de geografische spreiding opheldering verschaffen.'

8. De stuik, gruit- of hopmand in de Meierij van Den Bosch (Beelaerts van Blokland, 1908).

9. De koek (of penning) beladen met een hermelijnstaartje in de Meierij van Den Bosch. Het zijn meestal drie stuks. Het blijkt dat dergelijke wapens elders niet voorkomen (Beelaerts van Blokland, 1908).

10. Het stappend paard in Haarlem e.o. (Muschart, 1926).

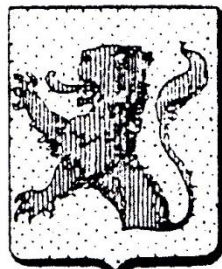

Deyman
Haarlem

11. Het molenrad in Haarlem en Alkmaar (Muschart, 1926).

12. De haan in Den Duffel (tussen Nijmegen en Emmerik) (van Dam van Hekendorp, 1926).

13. Het kruis in Den Duffel (tussen Nijmegen en Emmerik) (Muschart, 1926).

Wevelinkhoven van
Gariachen

14. De halve leeuw ten oosten door de lijn Arnhem-Nijmegen en ten westen door de lijn Gouda-Oudewater-Montfoort vond Muschart (1926b) dat van de 147 wapens 57 (39%) dit wapenfiguur hadden. In de wapenboeken van Gelders-Overijsselse studenten vond Schutte (1978) dat 10 van de 11 studenten met een wapen met een halve leeuw, uit Tiel kwamen.

15. Het zwaard met de punt omhoog in Zeeland (Muschart, 1927a). In Friesland komt het zwaard in 4% van de wapens voor (Gonggrijp, 1943), en in Groningen 20% (Alma, 2000). Dit is een groot verschil.

16. Één of meer eikels komen in Friesland in 7% en in de Ommelanden 6% van de wapens voor (Gonggrijp, 1943).

17. De gesp in Zeeland (Muschart, 1927a).

N.B. De gesp lijkt op het veel grotere deurbeslag van de R.K. kerk in Volendam (Zeven, ongepubliceerd).

18. Twee golvende dwarsbalken in Zeeland (Muschart, 1927b).

19. Een rad of wiel in het Land van Heusden (Beelaerts van Blokland, 1933). Van deze wapenfiguur denkt men dat het oorspronkelijk een karbonkel uit het wapen van Kleef was. Indien dit het geval is, dan zou het geslacht uit Van Kleef kunnen stammen (Schutte, 1978).

20. De roos in Maasland (Kits Nieuwenkamp, 1961).

21. De ossenkop op de Veluwe (Kits Nieuwenkamp, 1961).

22. Het ankerkruis in de westelijke Veluwe (vaak met de vuurmand als helmteken), in Zutphen e.o. (Muschart, 1933) en Oegstgeest e.o.

23. Gekanteelde dwarsbalken in het land van Arkel (Kits Nieuwenkamp, 1961).

24. Het z.g. Châtillon-wapen: drie vairpalen en een gouden schildhoofd in de Betuwe (Beelaerts van Blokland, 1933). Men denkt aan gemeenschappelijke afstamming van een Frans geslacht, maar onderzoek heeft dit niet kunnen bevestigen. Zie

- het artikel van Muschart (1978), dat 23 jaar na zijn overlijden werd gepubliceerd.
25. De schelp in Zeeland (Muschart, 1947, 1954), maar volgens Schutte (1978) is dat niet correct.
26. Een uitgerukte heideplant/toorts/omgekeerde hermelijnstaartje/'seinlicht' in westelijke Veluwe (Muschart, 1950).
27. Een boom waartegen twee opklimmende dieren, meestal herten aan weerszijden van de stam in Groningen (Kits Nieuwenkamp, 1961; Alma, 2000). De boom kan verworden tot een deellijn of geheel verdwijnen (Alma, 2000).
28. Twee zalmen in het Land van Altena. Het toponym Altena komt oorspronkelijk uit het Rijnland (Kits Nieuwenkamp, 1961).
29. De klimmende leeuw in de Betuwe naar het oude hertogelijk wapen. Volgens Kits Nieuwenkamp (1961) spreekt hieruit de voorliefde voor de wapenfiguur van de landsheer. De leeuw in het wapen van Gelre is dubbelstaartig. In Friesland tonen 15% van de wapens een leeuw (Schutte, 1978).
31. Drie schuinkruisjes in westelijk Noord-Brabant, vanaf de grens met Zeeland tot en met Breda e.o. (Schutte, 1978). Het wapen met de drie schuinkruisjes werd door de Heren van Breda, en ook de heren van Strijen gevoerd. Het is wel voor de hand liggend dat in het gebied van de steden Breda en Bergen op Zoom de drie schuinkruisjes in veel familiewapens voorkomen. Zoals eerder benadrukt maakt men bij het kiezen van een wapenfiguur graag gebruik van de tekens die in de streek bekendheid genieten. Beide genoemde steden stonden tot 1287 samen onder één heer. Schutte (1978) heeft niet nagegaan of er familiebanden tussen de geslachten van Strijen en van Breda bestaan, maar hij verwijst naar de artikelen van Obreen (1932) en van Rheineck Leyssius (1932).
32. Drie maliën in Noord-Brabant (Schutte, 1978).
33. Ingehoekt-gedeeld in Duiveland (Schutte, 1978).
34. De geënte dwarsbalk in de Overbetuwe en Rijk van Nijmegen (Schutte, 1978).
35. Een roos in 14% van de wapens in Friesland (Gonggrijp, 1943) en 8% in Groningen (Gonggrijp, 1943; Alma, 2000). Beide auteurs noemen de roos een Mariasymbool.
36. Een ster in Friesland kwam in 25% voor (Gonggrijp, 1943) en door Alma (2000) wordt deze figuur ook als een streekwapen voor Groningen gezien.
37. Een wassenaar komt in 14% in Friesland (Gonggrijp, 1943). Door Alma (2000) wordt de wassenaar ook als streekwapen voor Groningen aangegeven. Beide auteurs noemen de ster een Mariasymbool.
38. Een met twee pijlen doorboord hart in Groningen (Alma, 2000).
39. Schaaktorens of bemmels in Amersfoort e.o. (Schutte, 1978).
40. Drie leeuwenkoppen in en rond De Lier (Hoek, 1984).
41. De schoorsteenhaal in Drenthe (Alma, 2000).
42. Het handmerk komt in 25% van de wapens in Groningen voor (R., 1898; Gonggrijp, 1943; Alma, 2000). In Friesland is dat minder dan 15% (Gonggrijp, 1943; Alma, 2000), maar hoeveel wel? Een speciaal handmerk, de swastika vindt men in Noord-Drenthe en het Gorecht (Alma, 2000).
43. Één of meer klaverbladen in Friesland (11%), in de Ommelanden (50%) (Schutte, 1978).
44. Een keper, doorgaans vergezeld van drie identieke wapenstukken, in Elburg (en Harderwijk), en ook in de Kop van Overijssel, o.m. in Kampen. de Savornin Lohman (1991), die hierop wijst, vroeg zich af of dit typisch Vlaams wapenstuk met immigranten uit Vlaanderen meegeërsd was.